KO‘MAKCHI VA KELISHIKLARNING SO‘ZLARNI BIRIKTIRISHDAGI O‘RNI: NAZARIYA VA TAHLIL

Bozorov Behruz Ilhom o‘g‘li
Turin politexnika universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligida sintaktik aloqalarni ta'minlashda muhim vosita bo‘lgan kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilarning grammatik tabiati, ularning so‘zlarni biriktirishdagi o‘rni har tomonlama tahlil qilingan. Shuningdek, ot va uning shakllari bilan boshqa so‘zlar orasidagi boshqaruv, bitishuv va moslashuv aloqalarini yuzaga keltirishdagi o‘ziga xos xususiyatlari, o‘quvchilarga bu mavzuni o‘rgatishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish metodikasi keng yoritilgan.
Kalit so‘zlar: Kelishiklar, ko‘makchilar, sintaktik aloqa, boshqaruv, moslashuv, bitishuv, sintaksis, morfologiya, lingvodidaktika.

KIRISH

Til tizimida so‘zlar o‘zicha alohida-alohida holda yashamaydi, balki ular ma'no va grammatik jihatdan bir-biriga bog‘lanib, gaplarni va nutqiy birliklarni hosil qiladi. So‘zlarning o‘zaro birikishi sintaksisning asosiy o‘rganish obekti bo‘lib, bu jarayonda maxsus vositalar muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek tilida so‘zlarni bir-biriga bog‘lab, ular orasida turli munosabatlarni (egalik, payt, o‘rin, sabab, maqsad, yo‘nalish va hokazo) yuzaga keltiruvchi asosiy grammatik vositalardan biri bu kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilardir. Ushbu grammatik birliklarning tabiatini o‘rganish va ularning sintaktik vazifalarini ilmiy jihatdan ochib berish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir.

1. Kelishiklarning so‘zlar biriktirishdagi grammatik vazifalari

O‘zbek tilida oltita kelishik mavjud bo‘lib, ularning har biri so‘zlarni o‘zaro

biriktirishda va ular orasida sintaktik munosabat o‘rnatishda o‘ziga xos vazifani bajaradi. Kelishiklar asosan ot va otlashgan so‘zlarga qo‘shilib, ularni boshqa so‘zlarga (asosan fe'llarga va boshqa otlarga) tobe qiladi.

1.1. Bosh kelishik va uning sintaktik xususiyatlari

Bosh kelishik maxsus qo‘shimchaga ega emas (nol ko‘rsatkichli). U gapda asosan ega vazifasida kelib, boshqa so‘zlar bilan moslashuv va bitishuv aloqalariga kirishadi. Bosh kelishikdagi so‘z fe'l-kesim bilan shaxs-son jihatdan moslashadi (masalan: Talaba darsga keldi).

1.2. Qaratqich kelishigining biriktiruvchi roli

-ning qo‘shimchasi yordamida yasaladi. Bu kelishik otni boshqa bir otga bog‘lab, egalik munosabatini hosil qiladi. Qaratqich kelishigidagi so‘z ergashuvchi (qaratqich), unga bog‘langan egalik qo‘shimchali so‘z esa erishmish (qaralmish) vazifasini bajarib, moslashuv aloqasining birinchi qismini tashkil etadi (masalan: Kitobning varag‘i).

1.3. Tushum kelishigining obyektiv munosabatlari

-ni qo‘shimchasi orqali yuzaga keladi. Tushum kelishigidagi so‘z asosan o‘timli fe'llarga bog‘lanib, bevosita to‘ldiruvchi vazifasini bajaradi va harakat obyektini ko‘rsatadi (masalan: Matnni o‘qidi). Bu kelishik so‘zlar o‘rtasida boshqaruv aloqasini o‘rnatadi.

1.4. Jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklarining sintaktik imkoniyatlari

-ga (-ka, -qa), -da, -dan qo‘shimchalari yordamida hosil qilinadigan bu kelishiklar harakatning yo‘nalishini, o‘rnini, paytini, sababini va chiqish nuqtasini bildiradi. Ular fe'l va otlarga bog‘lanib, bilvosita to‘ldiruvchi, holat va payt holi vazifalarida keladi hamda boshqaruv aloqasining mustahkamlanishini ta'minlaydi (masalan: Universitetga bordi, auditoriyada o‘tiribdi, uydan chiqdi).

2. Ko‘makchilarning sintaktik tabiati va ularning so‘z bog‘lashdagi O‘RNI

Ko‘makchilar mustaqil leksik ma'noga ega bo‘lmagan, ammo kelishik shaklidagi yoki bosh kelishikdagi otlarga (ba'zan olmoshlarga) qo‘shilib, ular va boshqa so‘zlar o‘rtasida turli ma'no qirralarini yuzaga keltiruvchi yordamchi so‘z

turkumidir.

2.1. Ko‘makchilarning kelishiklar bilan vazifadoshligi va semantik qirralari O‘zbek tilida ko‘pchilik ko‘makchilar ma'lum kelishik shakllari bilan birga qo‘llanadi va ular bilan ma'nodoshlik yoki o‘zaro to‘ldiruvchilik hosil qiladi. Ko‘makchilar kelishiklarga nisbatan so‘zlar orasidagi munosabatni yanada aniqroq, bo‘yoqdorroq va mazmunan boyroq qilib ko‘rsatadi.

Masalan, bosh kelishikdagi otlar bilan keluvchi "bilan", "uchun", "kabi", "singari", "haqida", "tosp‘risida" kabi ko‘makchilar predmetlar orasidagi birgalik, sabab, maqsad, qiyoslash va obyekt munosabatlarini ochib beradi. Jo‘nalish kelishigidagi so‘zlar bilan keluvchi "qarab", "qarshi", "tomon", "ko‘ra", "qadar", "gacha" ko‘makchilari esa harakatning yo‘nalishi, chegarasi, munosabati yoki o‘lchovini aniq belgilaydi. Chiqish kelishigidagi so‘zlar bilan qo‘llanuvchi "boshqa", "beri", "so‘ng", "keyin", "tashqari" ko‘makchilari esa vaqt oralig‘i, ayirish va mustasno munosabatlarini yuzaga keltiradi.

2.2. Sintaktik birikishdagi nozik ma'no farqlari va funksional xususiyatlari Kelishik qo‘shimchalari ko‘pincha umumiy grammatik aloqani ko‘rsatish bilan cheklansa, ko‘makchilar shu aloqaga aniqlik kiritadi. Masalan, "Uyga bordi" birikmasidagi jo‘nalish kelishigi oddiygina harakat yo‘nalishini bildirsa, "Uygacha bordi" birikmasidagi ko‘makchi harakatning oxirgi chegarasini, aniq nuqtasini ko‘rsatadi. Shuningdek, "U uchun harakat qildi" birikmasida maqsad va manfaatdorlik ma'nosi ko‘makchi orqali ochib beriladi. Bu holat so‘zlarning o‘zaro birikish jarayonida nutqning mazmuniy aniqligini, mantiqiy izchilligini ta'minlashda ko‘makchilarning muhim vazifasini ko‘rsatadi.

3. Kelishik va ko‘makchilar ishtirokidagi sintaktik aloqalarning nazariy tahlili So‘zlarning o‘zaro birikishida uchta asosiy sintaktik aloqa turi mavjud bo‘lib, kelishik va ko‘makchilar ularning shakllanishida va mustahkamlanishida yetakchi o‘rin tutadi.

3.1. Moslashuv aloqasi va uning kelishiklar vositasida namoyon bo‘lishi Moslashuv – tobe so‘zning hokim so‘z talabiga ko‘ra muayyan kelishik va egalik

shakllarini olishidir. O‘zbek tilida moslashuv aloqasi asosan qaratqich kelishigidagi tobe so‘zning keyingi egalik qo‘shimchali hokim so‘z bilan birikishida yaqqol namoyon bo‘ladi (masalan: Maktabning hovlisi). Bu jarayonda qaratqich kelishigining -ning qo‘shimchasi moslashuvning sintaktik ko‘rsatkichi sifatida xizmat qiladi. Hokim so‘zning shaxsi yoki soni o‘zgarganda, tobe so‘zning shakli ham shunga moslashib o‘zgaradi.

3.2. Boshqaruv aloqasi va uning kelishik hamda ko‘makchilar bilan chambarchas bog‘liqligi

Boshqaruv – hokim so‘zning talabiga ko‘ra tobe so‘zning ma'lum bir kelishik shaklida yoki ko‘makchi bilan kelishidir. O‘zbek tilida fe'l bilan boshqariladigan so‘zlarning ulushi juda katta. Tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklari va ularga mos keluvchi ko‘makchilar boshqaruv aloqasining asosiy poydevoridir. Hokim so‘z o‘zgarganda ham tobe so‘z boshqaruv talabiga ko‘ra o‘z kelishigini yoki ko‘makchisini saqlab qoladi yoki o‘zgartiradi (masalan: Kitobni o‘qimoq, kitobdan o‘qimoq, kitob haqida o‘ylamoq). Bu yerda tushum, chiqish kelishiklari va ko‘makchilar boshqaruvning morfo-sintaktik ko‘rsatkichi sifatida ishlaydi.

3.3. Bitishuv aloqasida yordamchi vositalarning semantik ishtiroki

Bitishuv aloqasida so‘zlar qo‘shimchalarsiz, faqatgina ma'no va ohang orqali bog‘lansa-da, ayrim paytlarda sifatdosh va ravishdosh shaklidagi so‘zlar tarkibida kelishik va ko‘makchi ma'nosiga yaqinlashuvchi birikishlar kuzatiladi. Bunda sintaktik aloqa shakliy ko‘rsatkichsiz yuzaga kelsa-da, uning mazmuniy qatlami kelishik va ko‘makchilar yordamida ifodalanadigan ma'nolarga yaqin turadi.

4. Ta'lim jarayonida kelishik va ko‘makchilarni o‘rgatishning ilmiy-metodik asoslari

O‘quvchilar ona tili darslarida kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilarni qo‘llashda hamda ularni bir-biridan farqlashda ba'zan jiddiy qiyinchiliklarga duch kelishadilar. Shu bois quyidagi metodik yondashuvlar ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

4.1. Qiyosiy tahlil va funksional yondashuv metodikasi

O‘quvchilarga kelishik va ko‘makchilarning vazifalarini tushuntirishda ularni o‘zaro qiyoslash usuli qo‘llaniladi. Masalan, -dan chiqish kelishigining o‘rin-payt va sabab ma'nolari bilan "tashqari", "beri", "so‘ng" ko‘makchilarining vazifalari taqqoslanib, amaliy misollar orqali tushuntiriladi.

O‘quvchi kelishik va ko‘makchining o‘rnini almashtirib bo‘lmasligini yoki ba'zi holatlarda ular bir-birini to‘ldirishi mumkinligini anglab yetadi.

4.2. Kontekstli mashqlar, klasterlar va lingvistik tahlil

Matn ichidan kelishik va ko‘makchilarni topish, ularning qaysi so‘z turkumiga qanday ma'no yuklayotganini aniqlash bo‘yicha "So‘zlarni bog‘lovchi ko‘priklar" kabi amaliy topshiriqlar bajariladi. O‘quvchilarga aralash holda berilgan so‘zlarni tegishli kelishik va ko‘makchilar yordamida mazmuniy jihatdan to‘g‘ri biriktirish mashqlari beriladi. Bu o‘quvchilarning sintaktik tahlil ko‘nikmasini mustahkamlab, yozma nutqdagi xatolarning oldini oladi.

Xulosa

Kelishiklar va ko‘makchilar o‘zbek tilining sintaktik tizimida so‘zlarni bir-biriga bog‘lovchi asosiy ustunlar hisoblanadi. Kelishiklar morfologik ko‘rsatkich sifatida so‘zlararo grammatik munosabatni o‘rnatsa, ko‘makchilar shu munosabatni yanada aniqlashtiradi va boyitadi. Ularning o‘zaro uyg‘unligini chuqur o‘rganish o‘quvchilarning savodxonligini oshirish va yozma nutq madaniyatini yuksaltirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tili nazariy grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
3. Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1990.
4. G‘ulomov A., Qodirov M. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
5. Sayfullayev B. Lingvodidaktika asoslari va zamonaviy ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: Universitet, 2020.